

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕВИПЛАТУ ПЕНСІЙ ТА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR NON-PAYMENT OF PENSIONS AND THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Тимофєєва Л.Ю., адвокат, к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального права,
науковий співробітник

Науково-дослідна частина
Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті розглянуто питання кримінальної відповідальності за не виплату пенсій у контексті практики Європейського суду з прав людини.

Не дотримання умов щодо соціального забезпечення, зокрема виплати пенсій, відповідно до національного законодавства й міжнародних стандартів може призвести до ще більшої недовіри державі, збільшення девіацій із боку пенсіонерів, внутрішньо переміщених осіб.

Проблематика соціального забезпечення громадян, а також питання заходів впливу, зокрема за не виплату пенсій, із різних ракурсів розглянута в літературі. Разом із тим, питання кримінальної відповідальності за не виплату пенсій у контексті практики Європейського суду з прав людини, зокрема в сучасних умовах, потребує подальшого дослідження, що зумовлює актуальність теми.

Наголошено, що проблемою є дискримінація у виплаті пенсій внутрішньо переміщеним особам, що не узгоджується з міжнародними нормами й практикою Європейського суду з прав людини.

Встановлено, що приклади практики та їх невідповідність нормам чинного законодавства підтверджують грубі порушення пенсійного законодавства, зокрема щодо внутрішньо переміщених осіб. Такі приклади підтверджують хаотичність і несистемність законодавства, що також сприяє зловживанням.

Зроблено висновок про необхідність активізувати притягнення посадових осіб державних органів до дисциплінарної відповідальності, а також забезпечити реальне відшкодування шкоди державою потерпілим від зловживань із боку державних органів. Крім того, необхідно популяризувати й розвивати медіаторські практики в адміністративних справах для налагодження ефективних перемовин громадянина з державними органами щодо певних питань, зокрема вищезазначених.

Ключові слова: не виплата пенсій, соціальне забезпечення, дискримінація, кримінальна відповідальність, права людини, практика Європейського суду з прав людини.

The article considers the issue of criminal liability for non-payment of pensions in the context of the practice of the European Court of Human Rights.

Failure to comply with social security conditions, in particular the payment of pensions in accordance with national legislation and international standards, can lead to even greater distrust of the state, increased deviations on the part of pensioners and internally displaced persons.

The issue of social security of citizens, as well as the issue of measures of influence, in particular for non-payment of pensions from different angles are considered in the literature. At the same time, the issue of criminal liability for non-payment of pensions in the context of the practice of the European Court of Human Rights, in particular in modern conditions, requires further research, which determines the relevance of the topic.

It is emphasized that the problem is, in particular, discrimination in the payment of pensions, which is not in line with international norms and practice of the European Court of Human Rights.

It is established that examples of practice and their non-compliance with the norms of the current legislation confirm gross violations of the pension legislation, in particular with regard to internally displaced persons. Such examples confirm the chaos and inconsistency of legislation, which also contributes to abuse.

It is concluded that it is necessary to intensify the bringing of officials of state bodies to disciplinary responsibility, as well as to ensure real compensation for damage caused by the state to victims of abuse by state bodies. In addition, it is necessary to promote and develop mediation practices in administrative matters in order to establish effective negotiations between citizens and public authorities on certain issues, including the above.

Key words: non-payment of pensions, social security, discrimination, criminal liability, human rights, case law of the European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 46 Конституції України, громадяни мають право на соціальний захист, що містить право на забезпечення їх у старості. Європейська соціальна хартія (переглянута), яка набрала чинності для України 01 лютого 2007 р., визначає, що кожна особа похилого віку має право на соціальний захист. Кримінальний Кодекс (далі – КК) України передбачує кримінальну відповідальність за порушення такого права, а саме не виплату пенсії (ст. 175 КК).

Разом із тим практика правозастосування не завжди відповідає нормам закону, а також сучасній практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Акцент на елементах проблеми, які не розв'язані раніше й підлягають розв'язанню. Проблематика соціального забезпечення громадян, а також питання заходів впливу, зокрема за не виплату пенсій, із різних ракурсів розглянута в літературі. Зокрема, Н.Б. Болотіна в монографії «Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні» окрім іншого розглянула проблематику не виплати пенсії (Київ, 2005 р.) [1]. Б.І. Сташків дослідив гарантії

права на соціальне забезпечення (Чернігів, 2011 р.) [11], А.М. Юшко й Н. М. Швець проаналізували міжнародні соціальні стандарти (Харків, 2013 р.) [14], Є.П. Яригіна досліджувала питання забезпечення стабільності системи соціального захисту України в умовах євроінтеграції (2017 р.) [15]. Крім того, окремі аспекти теми досліджували А.В. Дутчак, А.Л. Клименко [3], Т.М. Ругляк [10] та інші.

Разом із тим питання соціального забезпечення громадян в умовах євроінтеграції, зокрема в сучасних умовах, потребує подальшого дослідження, що зумовлює актуальність теми.

Визначення проблеми. Проблемою є зокрема дискримінація у виплаті пенсій внутрішньо переміщеним особам, що не узгоджується з міжнародними нормами із захисту прав людини й практикою ЄСПЛ.

Метою роботи є оптимізація законодавства в частині заходів впливу на правопорушення у сфері не виплати пенсій.

Виклад основного матеріалу. На осіб, які відповідно до законодавства мають право на отримання пенсії, пенсіонерів поширюються також інші права й гарантії, зокрема заборона дискримінації, в тому числі в питаннях виплати пенсії.

Недискримінація та рівність перед законом поряд із принципами законності, правової визначеності, заборони свавілля, доступу до незалежного й неупередженого правосуддя, поваги й дотримання прав людини є основними складовими частинами верховенства права як одного з європейських принципів (ст. 14 Угоди «Верховенство права й повага до прав людини й основоположних свобод»).

Повага до демократичних принципів, прав людини й основоположних свобод, як визначено, зокрема, в Гельсінському кінцевому акті Наради з безпеки й співробітництва в Європі 1975 р. і Паризькій хартії для нової Європи 1990 р., а також в інших відповідних документах щодо захисту прав людини, серед них Загальна декларація прав людини ООН 1948 р. і Конвенція Ради Європи про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р., а також повага до принципу верховенства права повинні формувати основу внутрішньої та зовнішньої політики Сторін і є основними елементами Угоди (ст. 2 Угоди про асоціацію).

Принцип *недискримінації* за будь-якою ознакою, наприклад, статтю, расою, кольором шкіри, мовою, релігією, політичними або іншими переконаннями, національним або соціальним походженням, приналежністю до національної меншини, майновим станом, народженням або іншим статусом, закріплений у багатьох національних і міжнародних документах. Відповідно до п. 2 Закону України (далі – ЗУ) «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» № 5207-VI від 6 вересня 2012 р., *дискримінація* – це ситуація, за якої особа та / або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного й соціального походження, громадянства, сімейного й майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами й свободами в будь-якій формі, встановленій законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними й необхідними; *непряма дискримінація* – ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та / або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище в порівнянні з іншими особами та / або групами осіб, крім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними й необхідними [4].

Вищезазначені цінності також відбиваються і в інших документах Ради Європи, Європейського Союзу, а також міжнародних документах, Конвенції захисту прав людини й основоположних свобод, практиці ЄСПЛ тощо. Інша справа, що не завжди є ефективний механізм їх реалізації.

Зокрема, гр. Т., який понад 20 років працював на хімічному заводі ОАО «СТИРОЛ», що випускає аміак, і безпосередньо був залучений у виробництві аміаку (м. Горлівка Донецької обл.), звернувся щодо призначення пенсії до органів Пенсійного фонду України (далі – ПФУ) на території України у 2019 р. Відповідно до СПИСКУ № 1 виробництв, робіт, професій, посад і показників на підземних роботах, а на роботах з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці, зайнятість в яких повний робочий день дає право на пенсію за віком на пільгових умовах, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 червня 2016 р. № 461 (VIII. ХІМІЧНЕ ВИРОБНИЦТВО), «працівники, зайняті на значеннях нижче роботах і у виробництвах: 1) активованого вугілля (поширюється на хіміко-фарма-

цевичне виробництво); алюмогелю; аерогелю; альдегідів та їх похідних; амінів, їх сполук; **аміаку** <...>» мають право на пенсію на пільгових умовах.

Йому відмовили через відсутність довідок із підприємства, які підтверджували б пільговий стаж. Відповідно до Указу Президента України «Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях» від 7 лютого 2019 р. № 32/2019, м. Горлівка в Донецькій області належить до тимчасово окупованих територій. Відповідно до ЗУ «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» № 2268-VIII від 18 січня 2018 р., тимчасово окупованими територіями в Донецькій і Луганській областях на день ухвалення цього Закону визнаються частини території України, в межах яких збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація Російської Федерації встановили й здійснюють загальний контроль. *Тому одержати інші документи (крім трудової книжки) для призначення пенсії не було можливості.* Навіть, якщо такі довідки були б, то від імені Донецької Народної Республіки, що було б неприйнятно для їх розгляду в державному органі України як доказ.

Разом із тим було надано підтвердження інформації про стаж записами в трудовій книжці, відповідно до яких позивач був зайнятий у виробництві *аміаку*. Відповідно до постанови Верховного Суду від 6 березня 2018 р. № 754/14898/15-а, підставою для призначення пенсії на пільгових умовах є *відповідний стаж роботи* [7]. Верховний Суд наголосив, що для призначення пенсії на пільгових умовах має значення відповідний стаж роботи, а не дотримання всіх формальних вимог під час заповнення трудової книжки, на яких наполягає ПФУ. Відповідно до ст. 62 (Порядок підтвердження стажу роботи) ЗУ «Про пенсійне забезпечення», основним документом, що підтверджує стаж роботи, є трудова книжка. Порядок підтвердження наявного трудового стажу за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Відмову було оскаржено в судовому порядку. Рішенням Одеського окружного адміністративного суду від 27 березня 2020 р. (Справа № 420/415/20) відмову ПФУ було визнано протиправною та зобов'язано переглянути заяву гр. Т. щодо призначення пенсії. З травня 2020 р. гр. Т. почали виплачувати пенсію. Проте не виплатили пенсію з моменту подачі заяви до ПФУ, тобто з грудня 2019 р. Таким чином, утворився борг за минулий період (5 місяців).

Ситуація також ускладнилась введенням карантину у зв'язку з поширенням пандемії коронавірусу. Зловживання цією ситуацією також досить поширене серед державних органів. ПФУ не є виключенням. Пенсіонеру було відмовлено в ознайомленні з його пенсійною справою, відмовлено у видачі довідки про борги, обґрунтовуючи це карантинном. Крім того, неодноразово було відмовлено представнику гр. Т. у видачі необхідних довідок. Без цих документів неможливо звернутись до суду й сформулювати підстави адміністративного позову. Таким чином, карантинном зловживають для затягування процесу отримання соціальних виплат громадян, таке зловживання суперечить положенням Конвенції.

ПФУ посилається на постанову Кабінету Міністрів України «Питання погашення заборгованості з пенсійних виплат за рішеннями суду» № 649 від 22 серпня 2018 р., якою затверджено Порядок погашення заборгованості з пенсійних виплат за рішеннями суду, встановлено, що для виконання судових рішень, якими на органи ПФУ покладені зобов'язання з нарахування (перерахунку) пенсійних виплат, що фінансуються з державного бюджету, виплата коштів, нарахованих за період до

набрання судовим рішенням законної сили, здійснюється відповідно до вищенаведеного порядку й внесено зміни до бюджету ПФУ на 2018 рік, затвердженого постановою КМУ від 11 січня 2018 р. № 8¹.

Є норми закону щодо певних виплат, проте ці виплати не передбачені бюджетом... Видається, що положення постанови й порядку є такими, що порушують права й законні інтереси й прийняті всупереч нормативно-правовим актам вищої юридичної сили. Відповідно до норм чинного національного законодавства, чітко врегульовані порядок і механізм виконання судових рішень, які набрали законної сили, в тому числі в яких боржником виступають пенсійні органи.

ЄСПЛ у своєму рішенні у справі «Жовнер проти України» № 56848/00 від 29 червня 2004 р. зауважив, що «право на судовий розгляд, гарантоване статтею 6 Конвенції, також захищає й виконання остаточних та обов'язкових судових рішень, які в країні, яка поважає верховенство права, не можуть залишатися невиконаними, завдаючи шкоди одній зі сторін» [2, § 33].

12 листопада 2019 р. Окружний адміністративний суд м. Києва (Справа № 640/5248/19) постановив визнати протиправним і скасувати Порядок погашення заборгованості з пенсійних виплат за рішеннями суду, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 649 [6].

Ч. 2 ст. 12 ЗУ «Про виконавче провадження» від 02 червня 2016 р. № 1404-VIII передбачено, що строки, зазначені в частині першій цієї статті, встановлюються для виконання рішення з наступного дня після набрання ним законної сили чи закінчення строку, встановленого в разі відстрочки чи розстрочки виконання рішення, а якщо рішення підлягає негайному виконанню – з наступного дня після його прийняття.

Окружний адміністративний суд м. Києва в рішенні від 12 листопада 2019 р., Справа № 640/5248/19 зазначає, що чинним законодавством виключається можливість встановлення будь-якої черговості щодо виконання рішень суду, які підлягають негайному виконанню, водночас додаткового тлумачення або роз'яснення поняття «негайне виконання» не потребується. Тобто п. 4 Порядку № 649 встановлює обмеження в часі щодо виконання судового рішення, яке набрало законної сили, шляхом встановлення черговості, що не відповідає нормам чинного законодавства, а тому вказаний пункт є протиправним і таким, що підлягає скасуванню [6].

Крім того, в рішенні ЄСПЛ у справі «Рисовський проти України» № 29979/04 від 20 жовтня 2011 р. зазначено, що принцип «належного урядування», зокрема, передбачає, що державні органи повинні діяти в належний та якомога послідовніший спосіб. Водночас на них покладено обов'язок запровадити внутрішні процедури, які посилять прозорість та ясність їхніх дій, мінімізують ризик помилок і сприятимуть юридичній визначеності в правовідносинах. Державні органи, які не впроваджують або не дотримуються своїх власних процедур, не повинні мати можливість уникати виконання своїх обов'язків [9].

Відповідно до постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України від 06 березня 2008 р. № 2 «Про практику застосування адміністративними судами окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України під час розгляду адміністративних справ», підставами для визнання будь-якого акта недійсним є невідповідність його вимогам чинного законодавства

й / або визначеної законом компетенції органу, який видав цей акт [7].

Тобто законодавець делегував Уряду повноваження на забезпечення прав і свобод людини й громадянина й проведення політики у сфері соціального захисту, але не надавав Уряду повноважень щодо встановлення механізму виконання судових рішень, які набрали законної сили, оскільки такий механізм визначений, як вже зазначалось, судом, Законом України «Про виконавче провадження» та Законом України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень», а обов'язковість виконання судових рішень визначена Конституцією України й Законом України «Про судоустрій та статус суддів».

Схожа ситуація складається щодо пенсіонерів, які виїхали проживати закордон. Згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 07 жовтня 2009 року № 25-рп/2009, не відповідають Конституції України (є неконституційними) п. 2 ч. 1 ст. 49, друге речення ст. 51 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» щодо припинення виплати пенсії на весь час проживання (перебування) пенсіонера за кордоном, якщо інше не передбачено міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Конституційний Суд України зауважив, що всупереч конституційним гарантіям соціального захисту для всіх осіб, що мають право на отримання пенсії в старості, на законодавчому рівні позбавлено цього права пенсіонерів у тих випадках, коли вони обрали постійним місцем проживання країну, з якою не укладено відповідного договору. Виходячи з правової, соціальної природи пенсій право громадянина на одержання призначеної йому пенсії не може пов'язуватися з такою умовою, як постійне проживання в Україні; держава відповідно до конституційних принципів зобов'язана гарантувати це право незалежно від того, де проживає особа, якій призначена пенсія, – в Україні чи за її межами.

Крім того, незаконна невивплата пенсій порушує право на майно громадянина. У Рішенні ЄСПЛ у справі «Пічкур проти України» (Заява № 10441/06) від 07 листопада 2013 р. зазначено, що право на отримання пенсії як таке стало залежним від місця проживання заявника. Це призвело до ситуації, в якій заявник, пропрацювавши багато років у своїй країні й сплативши внески до системи пенсійного забезпечення, був зовсім позбавлений права на пенсію лише на тій підставі, що він більше не проживає на території України. З наведених вище міркувань ЄСПЛ дійшов висновку про те, що різниця в поводженні, на яку заявник скаржився, порушувала ст. 14 Конвенції в поєднанні зі ст. 1 Першого протоколу [8, §51, 54]. У рішенні «Суханов та Ільченко проти України» (Заяви № 68385/10 та № 71378/10) від 26 червня 2014 р. ЄСПЛ зазначив, що зменшення розміру або припинення виплати належним чином встановленої соціальної допомоги може становити втручання в право власності [13, §52].

Відповідно до ст. 7 ЗУ «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII, Україна вживає всіх можливих заходів, спрямованих на розв'язання проблем, пов'язаних із соціальним захистом, зокрема відновленням усіх соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам. Відповідно до ст. 46 ЗУ «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09 липня 2003 року № 1058-IV («Виплата пенсії за минулий час»), нараховані суми пенсії, не отримані з вини органу, що призначає й виплачує пенсію, виплачуються за минулий час без обмеження будь-яким строком із нарахуванням компенсації втрати частини доходів.

Відповідно до п. 50, 51 Рішення Верховного Суду в зразковій справі про припинення виплати пенсії внутрішньо переміщеній особі від 03 травня 2018 р., справа № 805/402/18, провадження № Пз/9901/20/18, спеціаль-

¹ У серпні 2019 року Кабінет Міністрів прийняв постанову № 788 про змінення порядку виплати пенсій внутрішньо переміщеним особам. А ось самий порядок ще не затверджено. І затверджено в найближчому часі навряд чи буде. Саме через це положення багато переселенців зараз не можуть отримати заборгованість по пенсіях. За даними Благодійного фонду «Право на захист», понад 40 людей померли, так і не дочекавшись виконання територіальними органами Пенсійного фонду України судових рішень на їхню користь [12].

ний статус внутрішньо переміщеної особи не збігається та не може підмінити собою жоден із закріплених у Конституції України конституційно-правових статусів особи, та не є окремим конституційно-правовим статусом особи. Проте реєстрація особи як внутрішньо переміщеної надає можливість державним органам врахувати її особливі потреби. Серед таких особливих потреб – доступ до належного житла й правової допомоги, доступ до спеціальних державних програм, зокрема адресних програм для внутрішньо переміщених осіб тощо. Очевидно, що статус внутрішньо переміщеної особи надає особі спеціальні, додаткові права (або «інші права»), як це зазначено в ст. 9 Закону № 1706-VII), не звужуючи, між тим, обсяг конституційних прав і свобод особи й створюючи додаткові гарантії їх реалізації [5].

Державний орган має служити людині, забезпечувати охорону її прав і свобод у межах своїх повноважень. Натомість людина зустрічається з формалізмом, бюрократією, «іграми в футбол» і різними зловживаннями. Так влада «запускає» коло насильства, яке не закінчується. Пенсіонерці перерахували пенсію в більшому розмірі, ніж вона заслуговує. Через рік звинуватили її в цьому й примусили написати заяву про виплату цих коштів частинами з кожної пенсії. В такому випадку відповідальність має нести працівник державного органу, який допустив помилку, а не пенсіонерка. Якби у справу не втрутилися правозахисники, ситуація так би й залишилась.

На чиновників пенсійних фондів заводять кримінальні провадження, проте це не допомагає [12].

Байдужість, формалізм і навіть жорстокість працівників державних органів жахає. Крім того, слід звернути увагу також на інші дискримінаційні практики щодо переселенців, зокрема щодо можливості обирати банк для пенсійних виплат, перевірки місця знаходження та інше. Проте це питання іншого дослідження.

Висновки. Вищезазначені приклади практики та їх невідповідність нормам чинного законодавства підтверджують грубі порушення пенсійного законодавства, зокрема щодо внутрішньо переміщених осіб. Такі приклади підтверджують хаотичність і несистемність законодавства, що також сприяє зловживанням. Можливо, необхідно активізувати притягнення посадових осіб державних органів до дисциплінарної відповідальності, а також забезпечити реальне відшкодування шкоди державою потерпілим від зловживань із боку державних органів. Крім того, необхідно популяризувати й розвивати медіаційні практики в адміністративних справах для налагодження ефективних перемовин громадянина з державними органами щодо певних питань, зокрема вищезазначених.

Кабінет Міністрів України прийняв постанову, яка суперечить чинному законодавству. Незважаючи на рішення суду, таке положення закону залишається чинним. Така ситуація нівелює роль суду, породжує недовіру в людей. Тому вбачається необхідним передбачити відповідальність за прийняття нормативно-правових актів, які суперечать Конституції України, чинному законодавству без внесення системних змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. Київ, 2005. 381 с.
2. Жовнер проти України : Рішення Європейського суду з прав людини від 29 червня 2004 р., заява № 56848/00. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_221#Text (дата звернення: 25.08.2020).
3. Клименко А.Л. Соціальний захист і соціальне забезпечення в умовах євроінтеграції України: окремі аспекти. *Теорія і практика правознавства*. 2017. Вип. 2 (12). С. 1–10.
4. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17> (дата звернення: 25.08.2020).
5. Про припинення виплати пенсії внутрішньо переміщеній особі : Рішення Верховного Суду у зразковій справі від 03 травня 2018 р. Справа № 805/402/18. Провадження № Пз/9901/20/18.
6. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 12 листопада 2019 р., Справа № 640/5248/19. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5248805-19#Text> (дата звернення: 25.08.2020).
7. Про практику застосування адміністративними судами окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України під час розгляду адміністративних справ : Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 06 березня 2008 р. № 2. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002760-08#Text> (дата звернення: 25.08.2020).
8. Пічкур проти України : Рішення Європейського суду з прав людини від 07 листопада 2013 р., заява № 10441/06. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_984#Text (дата звернення: 25.08.2020).
9. Рисовський проти України : Рішення Європейського суду з прав людини від 20 жовтня 2011 р., заява № 29979/04. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854#Text (дата звернення: 25.08.2020).
10. Ругляк Т.М. Міжнародні акти як джерела права соціального захисту України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. № 37. С. 120–125.
11. Сташків Б.І. Гарантії права на соціальне забезпечення : навчальний посібник. Чернівці : Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2011. 100 с.
12. Стрий Є.О. Невиплата пенсійних боргів переселенцям: дискримінація заради економії. *Центр журналістських розслідувань*. 23 вересня 2019 р. URL: <https://investigator.org.ua/ua/publication/219956/> (дата звернення: 25.08.2020).
13. Суханов та Ільченко проти України : Рішення Європейського суду з прав людини від 26 червня 2014 р., заява № 68385/10 та № 71378/10. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a16#Text (дата звернення: 25.08.2020).
14. Юшко А.М., Швець Н.М. Міжнародні соціальні стандарти : навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Жернакова. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 121 с.
15. Яригіна Є.П. Забезпечення стабільності системи соціального захисту України в умовах євроінтеграції. *Актуальні проблеми соціального права в умовах євроінтеграції* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю проф. І.М. Сироти, м. Одеса, 31 жовтня 2017 р. Одеса : Фенікс, 2017. С. 158–162.